

ՔԱՂԱՔԱՎՐԹՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

ԳԵՈՐԳ ՂԱՐԱԶԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹)

Բարբարոսութեան վիճակի շրջանից մարդս ինչպէս անցաւ քաղաքակրթութեան շրջանը, թրն է այդ անցողական շրջանում մարդկային կեանքի ընդհանուր պատկերը—ահա դորա մասին կլինի այժմ խօսքս:

Տօհմային կազմակերպութեան զարգացման ամենաբարձր աստիճանի վրայ, ինչպէս այդ տեսնում ենք կարմրամորթների մէջ, այդ կազմը ներկայացնում է հետեւեալ ձևը:

Յեղը բաժանւել է արդէն մի քանի տոհմերի. ազգաբնակչութեան աճելովը այդ նախնական տոհմերը մաս-մաս են եղել, մանր երկրորդական տոհմերի են բաժանւել. սրանց վերաբերմամբ սկզբնական տոհմը ներկայացնում է Ֆրատրիա. ինքը ցեղն էլ բաժանւում է մի քանի ճիւղերի, որոնց մեծ մասը հին տոհմերն են. ազգակից ցեղերը երբեմն միութեան դաշն են կապում: Այս պարզ կազմակերպութիւնը բոլորովին բաւականութիւն է տալիս հասարակական այն կարգերին, որոնցից նա առաջ է եկել: Նա է միայն համապատասխան այդ կարգերին, սրանց բնական արտայայտութիւնն է նա: Ներքին ընդհարումներ աչտեղ չեն լինում ինչպէս այդ լինում է զարգացած ու կազմակերպւած հասարակութիւնների մէջ: Պատե-

¹) Տես «Մուրճ» 1893 թ. № 9:

րազմը որոշում է արտաքին չարաքերութիւնները. պատերազմը կարող է առաջ բերել ցեղի ջնջումն, բայց ոչ հարստահարութիւնն Բացակայում է այս հասարակութեան մէջ իրաւունքի և պարտքի տարբերութեան գաղափարը: Ազգաբնակութիւնը նօսր է... Աշխատանքի բաժանումը բնական պայմաններից է առաջ եկել. նա գոյութիւն ունի միայն սեռերի մէջ: Տղամարդը պատերազմում է, որսի է գնում, ձուկն է որսում, հում կերակուր է ճարում և դրա համար անհրաժեշտ գործիքներն էլ ինքն է ձեռք բերում: Կինը հոգ է տանում տան վրայ և ուտելիք ու հագնելիք պատրաստելու վրայ, գործում է, կարում է և այլն: Ամուսիններից ամեն մէկը տէր է իր մասում: Եղամարդը անտառում, կինը տանը: Ամեն մէկը նրանցից սեփականատէր է համարւում իր ձեռքով պատրաստած և գործածւող գործիքների. եղամարդը ուրեմն զէնքերի, որսորդութեան և ձկնորսութեան գործիքների սեփականատէր է, կինը՝ տան կահ-կարասիքի: Մի քանի, երբեմն շատ թւով, ընտանիքներ տնային անտեսութիւնը առաջ են տանում հասարակաց, ընդհանրական սկզբունքով. ինչ որ շինւում է, պատրաստւում և գործ է ածւում ամենքի ձեռքով միասին, այն բանը դառնում է ընդհանուրի սեփականութիւն, ինչպէս տունը, այգին, հողը և այլն:

Բայց մարդիկ ամեն տեղ կանգ չառն անց աստիճանի վրայ: Աւելի առաջադէմ ցեղերից մի քանիսը, ինչպէս արիացիք, սեմիտացիք, թերեւ նաև թուրանացիք, անասուններին ընտանեացնելու, ինչպէս յետոյ անասուններին պահպանելու, խնամելու գործը իրանց աշխատանքի արտօնեալ մասնաւոր ծիւղը դարձրին: Հովւական ցեղերը բաժանւեցան բարբարոս միւս ցեղերից. սա եղաւ աշխատանքի առաջին հասարակական բաժանումը: Հովւական ցեղերը ոչ թէ միայն սկսեցին աւելի արտադրել քան միւս բարբարոսները, այլ արտադրեցին նոյնպէս կեանքի ուրիշ միջոցներ: Այս հանգամանքը առաջինը զարկ տւեց կանոնաւոր փոխանակութեան առաջ գալուն: Առաջ փոխանակութիւնը տեղի է ունենում միայն ցեղերի մէջ իւրաքանչիւր ցեղապետի միջոցով. բայց երբ խաշինները հետզհետէ անցան մասնաւոր սեփականատէրերի ձեռքը, այնուհետև փոխանակութիւնը սկսեց տեղի ունենալ ջոկ-ջոկ անձնաւորութիւնների մէջ և ընդունեց փոխանակութեան

առանձնական ձևեր: Անասունը սկսեց գործադրել իբրև դրամ և արդէն իբրև դրամ էր ծառայում այս աստիճանի վրայ: Ապրանքների փոխանակութեան հէնց սկզբից այդպիսի կարևորութիւն է ստանում ապրանքադրամը և արագ կերպով զարգացաւ ապրանքադրամի պահանջը: Մշակելի հողը մնաց ցեղի սեփականութիւն. այդ հողը տրւում էր նախ տոհմին օգտւելու, յետոյ տոհմն էլ իր կողմից փոխանցում էր մասնաւոր անհատներին օգտւելու, որոնց հնաւորաւոր էր լինում ձեռք բերել այդ հողին տրելիք մի քանի և ոչ բացարձակ իրաւունքներ: Այս շրջանում տեխնիկական արհեստագիտութեան մէջ երկու նշանաւոր գիւտեր են կատարւում: գործադրութեան մէջ է մոնում, առաջինը՝ գործելու մեքենան, երկրորդը՝ մետաղահանքերի հալոցը և մետաղների մշակութիւնը:

Արդիւնագործութեան արագ զարգացումը, որ տեղի է ունենում ամեն ճիւղերում անասնապահութեան, երկրագործութեան, տնային արհեստների մէջ, միջոց տւեց մարդու բանւորական ոյժին աւելի արտադրել քան հարկաւոր էր այդ ոյժը պահպանելու համար: Այդ հանգամանքը նոյն իսկ մեծացրեց միեւնոյն ժամանակ տոհմի համայնքի կամ առանձին ընտանիքի բաժինն ընկնող օրական աշխատանքի քանակութիւնը: Առաջ եկաւ այդ բանից հասարակութեան մէջ բանւորական նոր ձեռքերի պահանջ: Պատերազմը միայն կարող էր հեշտութեամբ լրացնել այդ պահանջը, պատերազմի մէջ գերի առածներին սկսում են աշխատեցնել իբրև ստրուկների, զերինները ստրուկների շարքն են անցնում: Հարստութեան և արդիւնագործութեան ծաւալը ընդլայնելու հետ միասին՝ աշխատանքի առաջին մեծ բաժանումը առաջ բերեց նաև ստրկութիւն: Ստրկութիւնը պատմական տաճ պայմանների անհրաժեշտ բնական արտայայտութիւնն էր: Աշխատանքի առաջին մեծ բաժանումից առաջ եկաւ հասարակութեան առաջին մեծ բաժանումը երկու դասակարգերի—տէրերի և ստրուկների, հարստահարողների և հարստահարւածների:

Հօտերի մասնաւոր սեփականութիւն դարձնելու հանգամանքի մէջ յեղափոխութիւն եղաւ, այսինքն՝ հաստատուում է տղամարդու միահեծան իշխանութիւնը, միահեծան իշխանութիւն՝ վաւերացրած մայրական իրաւունքի անկումով և թէ զուգական ամուսնութեան

տեղի տալովը միամուսնականութեան (այսինքն մի կին և մի տղամարդ ունենալու օրէնքին)։ Բայց սրա հետ միասին տեղի ունեցաւ քայքայումն հնաւանդ տոհմային կազմակերպութեան, առանձին ընտանիքը ոչ թ դարձաւ և սպառնական դիրք ընդունեց տոհմի առաջ։

Այնուհետեւ մենք մոտեցւում ենք բոլոր կուլտուրական ժողովուրդների հերոսական շրջանը, երկաթի դործածութեան և սրան հետեւող՝ տեխնիկայի բոլոր մասերում նշանաւոր յառաջադիմութիւնների շրջանը։ Հարստութիւնը արագութեամբ սկսեց աճել, բայց իբրեւ մասնաւոր հարստութիւն առանձին-առանձին անհատների ձեռքում։

Այսպիսի բազմատեսակ դործունէութիւնը արդէն այլ ևս չէր կարող կատարւած լինել միեւնոյն մարդու ձեռքով, տեղի ունեցաւ աշխատանքի երկրորդ մեծ բաժանումն—արհեստը զատւեց երկրագործութիւնից։ Արդիւնագործութեան աստիճանաբար աճումը, և դրա հետ միասին նաեւ աշխատանքի արդիւնաւորութիւնը, մեծացրեց մարդկային բանւորական ոյժի արժէքը։ Ստրկութիւնը որ սկզբում, նախընթաց աստիճանում, իբրեւ նորութիւն տեղանդ միայն աչքի էր ընկնում, այժմ դառնում է ամենուրեք յարատեւութեան պահանջ. ստրուկները սկզբում գրեթէ օգնականներ էին աշխատանքի մէջ, իսկ այժմ նրանց ահադին թւով քշում են դէպի աշխատանքի դաշտը և դէպի արհեստանոց։ Սկիզբն է առնում արդիւնաբերութիւնը ուղղակի փոխանակութեան համար—այն է ապրանքների արդիւնաբերութիւնը, սրա հետ ծնւում է և վաճառականութիւնը ոչ թէ միայն ցեղի մէջ և նրա սահմաններում, այլ և նա տարածւում է հեռաւոր երկիրների։ Բայց այս բոլորը դեռ շատ անդարդացած վիճակի մէջ է... Մարդկանց հարուստ և աղքատ վիճակի տարբերութիւնը առաջ է գալիս՝ արդէն դոյութիւն ունեցող ազատ մարդկանց և ստրուկների տարբերութեան հետ միասին—ուրեմն աշխատանքի բաժանման հետ տեղի է ունենում հատարակութեան նոր դասակարգային բաժանումն։ Ընտանիքների առանձին ներկայացուցիչների ունեւորութեան տարբերութիւնը ոչնչացնում է այն ամեն տեղերում կոմմունիստական համայնքները, ուր մինչև այժմ պահպանել էին իրանց զոյութիւնը, բացի այդ, ունեւորութեան տարբերու-

Թիւնը վերացնում է նոյնպէս նոյնատեսակ համայնքների օգտին կատարուող հողի հասարակաց (coléctive) մշակութիւնը: Մշակած հողը տրւում է օգուելու առանձին ընտանիքներին, սկզբում ժամանակաւորապէս, յետոյ ընդմիշտ. հողի վերջնականապէս մասնաւոր սեփականութիւն դառնալը կատարւում է աստիճանաբար և զուգընթացաբար, երբ զուգական ամուսնականութիւն, միամուսնակա-նութեան է փոխւում: Առանձին ընտանիքը դառնում է հասարակու-թեան տնտեսական միութիւն:

Հետզհետէ ազգաբնակչութեան բազման սլու հանգամանքը ստի-պում է մարդոց աւելի սերտ կապել ներքուստ և համախմբել հասարակութիւնը պաշպանելու համար: Ազգակից ցեղերի դաշնակ-ցութիւնը անհրաժեշտութիւն է դառնում. շուտով նրանք ձու-լում են միասին և դրա հետ միաժամանակ տեղի է ունենում նաև առանձին ցեղապատկան տէրրիւտօրիաների (հողերի) միացումը ի մի ընդհանուր ազգային տէրրիէտօրիայի: Ազգային զօրքի առաջնոր-դի պաշտօնը դառնում է անհրաժեշտ, մշտական պաշտօն: Ժողովրդական ժողովը սկիզբն է առնում այնտեղ, ուր դեռ մինչև այդ ժամա-նակ գոյութիւն ունեցած չէր: Յեղապետը, խորհուրդը, ժողովր-դական ժողովը արդէն հասարակութեան օրգաններ են կազ-մում, հասարակութեան, որը անցաւ տոհմային կազմակերպութիւ-նից և կերպարանափոխւեց պատերազմական դէմօկրատիայի (ռամ-կապետութիւն): Պատերազմական ենք ասում, որովհետև պատերազմը և զինւորական կազմակերպութիւնը դարձան ժողովրդական կեանքի կանոնաւոր ֆունկցիաներ... Պատերազմ... նա մղւում է այնուհետև պարզ կողոպտելու նպատակով, դառնում է մշտական պարապմունք կենսական միջոցները հայթայթելու համար: Նոյն բանը տեղի է ունենում նաև հասարակութեան ներքին կեանքում: Կողոպտելու համար մղած պատերազմը մեծացնում է գլխաւոր զօրապետի, ինչ-պէս նաև նորա մերձաւոր օգնականների, նիւթական կարողութիւնը. միևնոյն ընտանիքներից յաջորդների աւանդական ընտրութիւնը աստիճանաբար տեղի է տալիս ժառանգականութեան սկզբունքի գործադրութեան, մանաւանդ հայրական զծով ժառանգականութեան կարգը հաստատուելուց յետոյ: Սկզբում այդ ժառանգական յաջորդու-թիւնը թոյլ է գործադրւում, իսկ յետոյ առաջ է բերւում իբրև

պահանջ, վերջապէս ձեռք է բերուում ուժով. սկիզբն է դրուում զահակալական յաջորդութեան և ժառանգական ազնւականութեան: Այսպէս ուրեմն տոհմային կազմակերպութեան բոլոր օրգանները աստիճանաբար արմատախիլ են լինում ժողովրդական կեանքից... և ողջ տոհմային կազմը ուղղակի փոխուում է հակադիր կազմակերպութեան.—այսինքն ցեղերը, իրանց ներքին սեփական գործերն ազատ կարգադրելու հանգամանքից—անցնում են բնականաբար զրացիներին ձնշելու և կողոպտելու կազմակերպութեան և սրա հետ զուգընթացաբար ժողովրդական կամքի օրգանները և գործիքներն ևս անցան տիրապետող իշխանութեան ձեռքը, որոնք(օրգանները) այնուհետև իբրև իշխանութեան ոյժ գործադրուում են սեփական տոհմի վրայ բռնանալու և թէ նրան ձնշելու:

Ահա այսպիսի հասարակական քաղաքական հանգամանքներից սկիզբն է առնում քաղաքակրթութեան շրջանը:

Քաղաքակրթութիւնը կազդուրում է և ամրացնում արդէն գոյութիւն ունեցող աշխատանքի բաժանման բոլոր ձևերը, մանաւանդ սաստկացնելով քաղաքի և դիւղի մէջ հակադրութիւնը: Բացի սրանից քաղաքակրթութեան շրջանը ստեղծում է իրան յատուկ աշխատանքի մի ձև՝ բոլորովին համապատասխան գոյութիւն ունեցող աշխատանքի բաժանման, այն է հասարակական մի դասակարգ, որը չէ արդինաբերում արդէն, այլ միայն պարասլուում է պրոդուկտների, բերքերի փոխանակութեամբ. այդ դասակարգը, հասկանալի է, վաճականների դասակարգն է:

Առևտրական դասակարգը արագ ձեռք է բերում ահագին հարստութիւններ և քաղաքակրթական շրջանի ընթացքում հետզհետէ աւելի և աւելի մեծ դիրք է սկսում բռնել և տիրապետել արդիւնաբերութեանը:

Քաղաքակրթական շրջանի սկիզբներում նորաբողոք առևտրական դասակարգը ի հարկէ ոչինչ չգիտէր, որ իրան մեծ ապագայ էր սպասում: Նա կազմեց և անհրաժեշտ դասակարգ ճանաչեց. այդ հերիք էր: Այդ դասակարգի հետ միասին առաջ է զալիս նոյնպէս մետաղեայ դրամը, որը մի նոր միջոց է դառնում զօրեղացնելու իւր իշխանութիւնը արդինաբերութեան և արտադրող դասակարգի վերաբերմամբ: Ու մի ժամանակ դրամը իւր ոյժով այնպիսի

նախնական-կոպիտ և բռնի ձևերով չէ հանդէս գալիս, ինչպէս իւր սկզբնաւորութեան ժամանակ: Փողով ապրանքների վաճառումը առաջ բերեց դրամական տոկոս և վաշխառութիւն: Եւ ոչ մի նորագոյն օրէնսդրութիւն այնպէս անխնայ և անպաշտպան կերպով չզցեց պարտականին պարտաւորող ռոնները, ինչպէս Աթէնքի և Հռովմի օրէնքները:

Հողը այժմ, դասնալով մասնաւոր սեփականութիւն, դարձաւ միանգամայն լուծելի, վաճառելի (alienable) բան: Հողի սեփականատէրը, ազատելով իշխանութիւնից, տոհմից և ցեղից, կտրեց նոյնպէս իւր կապը հողից: Առաջ եկաւ իսթոէք (գրաւատութիւն) և հողազրկութիւն: Այսպէս ուրեմն քանի ընդարձակեց վաճառականութիւնը, փողով և դրամական վաշխառութեամբ, հողային մասնաւոր սեփականութեամբ և գրաւականով—իսթոէկալով—արագութեամբ էլ տեղի ունեցաւ հարստութիւնների կենդրոնացումն. հարստութիւնները դիզուում են փոքրաթիւ մարդկանց ձեռքերում, իսկ դրա հետ զուգընթացաբար աճում է մասսայի աղքատութիւնը և աղքատ դասակարգը սուլարանում է:

Տոհմային կազմակերպութեան ձևերը, որոնք յիշուում էին հասարակական կեանքի այժմ անհետացող պայմանների վրայ, այլ ևս պէտքական չէին նոր հասարակութեան համար: Այս նոր զարգացող հասարակութիւնը այնպիսի տնտեսական պայմաններ ունի, որոնք բաժանում են հասարակութիւնը ազատների և ստրուկների, հարստահարող հարուստների և հարստահարած աղքատների: Մենք տեսնում ենք ուրեմն հասարակութեան մէջ հակադրութիւններ, որոնց չէր կակելի հաշտեցնել, այլ ընդհակառակը՝ տնտեսական պայմանները սուր կերպարանք են տալիս այդ դասակարգերի զարգացման: Տեղի են ունենում յարատեւ ընդհարումներ դասակարգերի մէջ—ինչպէս այդ ցոյց է տալիս քաղաքակրթական պատմութիւնը. անհրաժեշտ եղաւ մի երրորդ ոյժի միջամտութիւնը՝ արգելելու համար ներքին դասակարգային ընդհարումները, որը սակայն թոյլ էր տալիս դասակարգերին յամենայն դէպս մրցելու, կռիւ մղելու տնտեսական հողի վրայ և այն էլ օրինական ճանապարհով: Տոհմային կազմակերպութիւնը հնացաւ, աշխատանքի բաժանումը նրան ջախջախեց և առաջ բերեց դասակարգեր. անհրաժեշտ եղաւ պետութիւն, որը փոխարինեց տոհմային ձևով կառավարելու եղանակը:

Աթէնքում պետութիւնը առաջ եկաւ ուղղակի դասակարգերի հակադրութեան հանգամանքից, դասակարգեր որ զարգացան նոյն իսկ տոհմային կազմակերպութեան մէջ: Հռովմում պետութիւնը հպատակեցնում է տոհմային արխատկրատիային: Պետութիւնը մի պահանջ է դառնում ժողովրդի արագաց զարգացման համար. նա է հասարակութեան որոշեալ աստիճանի զարգացման արդիւնքը, նա է խոստովանութիւն, որ հասարակութիւնը իրան մէջ ամփոփում է այնպիսի բարդ պայմաններ, որոնք առաջ են բերում պետութեան գոյութեան անհրաժեշտ պահանջ: Պետութեան բնորոշ կէտերը, որոնցով նա տարբերւում է տոհմային կազմակերպութիւնից, հետեւեալներն են. հողի բաժանումն հպատակների մէջ, պետական ստիպողական ուժի հաստատութիւնը, հարկերի և այնուհետեւ պետական պարտքի սահմանումն: Պետական ծառայութիւնը (չինովնիկութիւն), իբրեւ հասարակութեան օրգան, ծանրանում է հասարակութեան վրայ:

Վերեւը նկատեցինք, որ հասարակութեան զարգացումը, այսինքն որոշ խօսելով—նրա դասակարգերի բաժանելու հանգամանքը առաջ բերեց պետութեան գոյութեան կարիք, պահանջ, և քանի որ գոյութիւն կունենան մի հասարակութեան մէջ դասակարգեր և թէ մարդկութիւնը բաժանւած կը լինի ազգերի և ցեղերի, նոյնքան էլ տեղական կը լինի պետութիւնը և նրա բարձր պատմական նշանակութիւնը կը պահպանւի:

Ներկայումս եւրոպական հասարակութեան մէջ տեղի է ունենում մեր աչքի առաջ ընդհարում կապիտալի և աշխատանքի մէջ. եւրոպական պետութիւնը այնպէս, ինչպէս մենք տեսնում ենք, ձգտում է մեղմացնել այդ ընդհարումը և ինքն իրան կոչւած է զգում հաշտեցնել հասարակութեան մէջ գոյութիւն ունեցող հակառակական տարրերը (այդ հաշտեցնող գործում յայտնի դեր է խաղացել դարուս նշանաւոր քաղաքական գործիչներից մէկը—երկաթի կանցլէր Բիսմարկ): Կը յաջողւի արդեօք եւրոպական պետութեանը հաշտեցնել կապիտալի և աշխատանքի մէջ ներկայումս տեղի ունեցող այդ ընդհարումը և թէ ի՞նչ հետեւանք կունենայ հակառակ դէպքում. սրանք բարդ հարցեր են, որոնց մասին տեղը է հաստեղ խօսելու: Այժմ մնում է ինձ ներկայացնել միայն մարդ-

կային կառավարութեան ներկայ պատկերը, համառօտակի որոշել ներկայ քաղաքակրթութեան բնաւորութիւնը:

Ամբողջ երկրագնդի վրայ հաշոււմ են մօտաւորապէս 1450 միլիոն մարդ. այս թւից 330 միլիոնը գալիս է Եւրոպային, 800 միլիոն Ասիային, 200-ը Աֆրիկային, 100-ը Ամերիկային: Մարդկութիւնը բաղկացած է բազմաթիւ տարբեր ցեղերից և ազգերից: Բայց շատ վայրենի ցեղեր արդէն հանգչելու, մեռնելու վրայ են, ինչպէս Թասմանիայի բնիկները, կամ թէ ձուլոււմ են աւելի ուժեղ ցեղերի մէջ, ինչպէս Ամերիկայի հնդիկները. Մնում են ներկայումս միայն երեք մեծ ցեղեր: Սպիտակ ցեղ, որին պատկանում են Ասիայի կէս մասը, Եւրոպան, Ամերիկան, Աւստրալիան և Աֆրիկայի եղբրը: Դեղին ցեղ—ապրում է Ասիայի արեւելեան մասում (չինացիք, մոնղոլական ցեղերը և այլն): Նեգրները (սևամորթները) բնակոււմ են Աֆրիկայում և Ամերիկայի այրեցեալ գօտու երկիրներում, ուր վերջին դարերում եւրոպացիք տեղափոխոււմ էին Աֆրիկայից իբրև ստրուկներ բանացնելու: Ինչպէս բազմաթիւ են ցեղերը երկրագնդիս երեսին, ձյնպէս էլ շատ և շատ են կրօնները և աղանդները. բայց այդ բազմաթիւ աննշան կրօնները վայրենի ցեղերի մէջ անյայտանում են և տեղի են տալիս բարձր, զարգացած կրօններին:

Սպիտակ ցեղին է պատկանում քաղաքակրթութիւնը այնպէս, ինչպէս մենք այժմ տեսնում ենք: Ներկայումս Եւրոպայի երեք ազգերի վրայ կարելի է մատնանիշ անել, որոնք բարձր լինելով միևնորից՝ իրանց գործունէութեամբ առաջ են տանում քաղաքակրթութեան գործը. այդ երեք ազգերն են անգլիացիք, ֆրանսիացիք, գերմանացիք:

Ճշմարիտ է ֆրանսիական և գերմանական ազգերը անգլիացիների և ռուսների նման չեն տիրում երկիրների մեծ տարածութեան, բայց և այնպէս նրանց քաղաքակրթական դերը անգլիացիների հետ հաւասար նշանակութիւն ունի մարդկութեան համար: Ռուսները, սլաւ ցեղի ներկայացուցիչները, բռնած ունին բացի Եւրոպայի արեւելեան մեծ մասը, նաև Ասիայի հիւսիսը. Անգլո-սաքսոնները, գերմանական ցեղի ներկայացուցիչները տէր են Հիւսիսային Ամերիկային, Հնդկաստանին և ովկիանական աշխարհին: Ամերիկայի

հարաւային մասին տէր են սպանիացիք և պորտուգալցիք: Ուրեմն այսպիսով եւրոպացիք երկրագնդիս ամեն անկիւնները մուտք են գործել և տէր են դառնում: Գլխաւորապէս վերոյիշեալ երեք ազգերի ազդեցութիւնն է երևում ամեն տեղ քաղաքակրթութեան գործում: Քաղաքակրթութիւնն ամեն ուրեք միակերպ է դառնում: Եւրոպական բոլոր ազգերը վայելում են նոյն քաղաքակրթութեան միատեսակ բարիքները: Նրանք ամենքը աշխատանքի միևնոյն գործիքներն ունեն, արդիւնագործութեան միևնոյն եղանակները, փոխադրութեան միևնոյն միջոցները. ամենքն էլ գործարաններ ունին, շոքեմեքենաներ, երկաթուղիներ, հեռագիրներ. ամենքը արդիւնագործում են իրանց հանքերը, իրանց հողը: Դեռ Ամերիկայի և Ուլկիանական նոր զաղթական երկիրները երկրագործական երկիրներ են. բարեխառն երկիրները տալիս են ցորեն և անասուն, շոգ երկիրները բամբակ, բրինձ, սուրճ և հացահատիկներ:

Եւրոպայի հարաւային բոմանական երկիրները (Իտալիան, Իսպանիան) մատակարարում են գինի, միրգ. արևելեան սլաւոնական երկիրները հացահատիկներ և ատաղձ: Արևմտա-հիւսիսային մասը, առաւելապէս գերմանական ժողովուրդները, առանձնապէս արդիւնագործութեամբ են պարապում. ինգուստրիան—Անգլիայի, Գերմանիայի, Բելգիայի, Շվեյցարիայի, Ֆրանսիայի հողին է կազմում ընդհանրապէս: Այդ երկիրներումն է իսկապէս, որ ամենախիտ ազգաբնակութիւն կայ, որի աճեցողութիւնը շատ արագ է:

Իւրաքանչիւր քառակուսի կիլոմետրի վրայ հաշւում են.

1. Ժլնէլի կանտոնում	364 բնակիչ
2. Բելգիայում.	192 „
3. Անգլիայում.	172 „
4. Հոլլանդիայում.	128 „
5. Գերմանիայում.	84 „
6. Ֆրանսիայում.	71 „

Ազգաբնակութիւնը աճում է իւրաքանչիւր տարի 100⁰ օ-ին

1. Շվեդիայում.	11,5
2. Գերմանիայում.	10
3. Անգլիայում.	9,2

4. Հոլլանդիայում. 9

5. Ֆրանսիայում 2,3 միայն:

17-րդ դարից մինչև այժմ Մեծ-Բրիտանիան 8 միլիոնից բարձրացաւ 35 միլիոն հոգու. Գերմանիան 19 միլիոնից 46 միլիոնի. Ֆրանսիան 19 միլիոնից միայն 37 միլիոնի:

Բոլոր լուսաւորւած երկիրները կապւած են երկաթուղիների ցանցով. ցանցային գծերը տարէցտարի բազմանում են. դրանց երկարութիւնը հասնում է աւելի քան 500,000 կիլոմետրի, շոգենաւային գծերի երկարութիւնը 100,000-ի, հեռագրաւարների տարածութիւնը 1,300,000-ի, ստորջրային (ծովային) հեռագրաւորերինը—180,000 կիլոմետր-ի: Բացի սրանից մարդկային միտքը և իրը փոխադրում է այսօր աշխարհի ամեն անկիւնները համաշխարհային փոստային հաղորդակցութեամբ: Այս համաշխարհային հաղորդակցութեան միջոցներով լուսաւորւած աշխարհները փոխանակում են իրանց ապրանքները և կապիտալները, նրանք անընդհատ հաղորդակցութեան մէջ են:

Բոլոր լուսաւորւած երկիրներում կենցաղավարութիւնը, նիստ ու կացը հետզհետէ դառնում է միատեսակ: Ամեն տեղ գտնում ենք նոյն մեծ քաղաքները ուղղազիծ փողոցներով. մեծ հրապարակներ քաղաքներում, տրոտուարներ, սալաշատակներ, օմնիբուսներ, գաղային, տեղ-տեղ էլեկտրական լուսաւորութիւն, արհեստական ջրանցքով հեռու տեղերից բերւած աղբիւրներ: Բացի սրանից տեսնում ենք նոյն զբաղմունքները, նոյն զւարճութիւնները, նոյն սովորութիւնները, ամեն տեղ կոմֆորտ, թատրոն, լրագիր, ժողովատեղեր և այլն:

Սակայն այս լուսաւորութիւնը չսահմանափակեց Եւրոպայում. առաջաւոր ազգերը տիրեցին միւս աշխարհներին և սկսեցին քաղաքակրթել այդ երկիրները և տորածել նոյն բարիքները ամենուրեք: Այդպիսով լուսաւորութիւնը դառնում է համաշխարհային:

Մեր նախնիքները ս շխատանքներ կատարելու համար բանացնում էին մարդկային և ընտանի կենդանիների ոյժը. արդի քաղաքակրթութիւնը գործում է մեքենաների ոյժով: Զեռքի աշխատանքի ոյժն ու չափը նւազեց, գործարանները պատրաստում են կեանքի

համար բոլոր անհրաժեշտ իրերը մեծ չափով, երկրագործութիւնն անգամ փոխուում է ինչուստորիպէի։ Ուրեմն արդիւն ագործացին շրջանումն ենք այժմ որ և տալիս է մարդկային կեանքի բոլոր ճիւղերին իրան յատուկ կերպարանքը և ձևերը։

Խոշոր արդիւնագործութիւնը և խոշոր երկրագործութիւնը ստեղծեց պահանջածից աւելի մեծ հարստութիւններ. անդիւնարեւութեան մեծ զարգացումը մի դարուց ի վեր այնպիսի ահագին կապիտալներ ստեղծեց, որ իւրաքանչիւր կապիտալիստ ներկայումս հասարակութեան մէջ գրեթէ անկախ մեծ իշխանի դիրք է վայելում, որի շքեղ կենցաղի և նիւթական մեծ ոյժի առաջ սուեր կարող էին միայն լինել և մոռացւել հին ժամանակների ամենամեծ իշխաններն անգամ։

Արդիւնագործութիւնը այնպէս աժանագին դարձրեց իւր պրոդուկտները, վաճառականութիւնը այնպէս մեծ առատութեամբ փոխադրում է շոք երկիրների բոլոր բերքերը, որ մատչելի են դարձել ամենքին, ժողովուրդի ստորին խաւերին անգամ։ Մենք վայելում ենք հազարաւոր այնպիսի բարիքներ, որ մեր նախնիքը երագել անգամ չէին կարող. մեր օրւայ փոքր իշատէ ապահոված մարդը աւելի ակործելի կեանք ունի քան թէ վաղեմի մի . Ռեծ իշխան։

Այս միջազգային քաղաքակրթութեան հոգին կազմում է գիտութիւնը։ Գիտութեան հետեւանքները և թէ ընդհանրապէս միտքը հաղորդւում է մի երկրից միւսը։ Մի ժամանակ նոյն իսկ գիտութիւնը ընտրեալների համար ժամանակ անցկացնելու մի արհեստ էր համարւում։ Այժմ ամենուրեք գիտնականները միեւնոյն մեթոդով են գործում, նրանք գիտութիւնը մշակում են միասին ընդհանուր ոյժերով. նրանք կազմում են միջազգային գիտնական կոնգրէսներ։ Այն ժամանակից ի վեր, ինչ որ գիտութիւնը իւր մեթոդները սահմանել և իր հետեւանքները ստուգել է, նա սկսեց գործնական դեր ևս խաղալ. արդիւնագործութեան և առևտուրին ուղեցոյց եղաւ, մինչև անգամ ուղղութիւն է տալիս քաղաքականութեան։ Գիտութիւնը հետզհետէ ժողովրդականում է մատչելի դառնալով ժողովրդի բոլոր դասակարգերին. կրթութիւնը դառնում է հաւասարապէս ամենքի համար ձրի. իսկ տարրական դպրոցը պարտադիր մի հիմնարկութիւն է արդէն համարւում։

Այսպէս, ուրեմն, ինչ որ կազմում է լուսաւորւած ժողովուրդների կեանքը՝ արդիւնագործութիւնը, առուսուրը, գիտութիւնը, արհեստները, քաղաքական կեանքը, ամենը բացի լեզուից դարձել է և շարունակում է դառնալ հասարակաց, ընդհանրական և միջազգային։ Սակայն ազգերը, որոնք կապւած են այդքան կապերով, բաժանւում են լեզուով, արդիւնագործային մրցումով, հին հակակրօթիւններով։ Մրցումը և թէ ազգայնական ատելութիւնը առաջ են բերում քաղաքակրթութեան խաղաղ զարգացման մեծամեծ ֆնասներ։ Ենորհիւ այս հանգամանքի ներկայումս երկու միմեանց հակադիր հոսանքներ ենք տեսնում։ Քաղաքակրթութիւնը ստեղծում է մի կողմից միջազգային հոսանք, որը մղում է ժողովուրդներին մօտենալու և համերաշխ լինելու միմեանց հետ. միւս կողմից հին թշնամութիւնները և ատելութիւնները ստեղծում են մի ուրիշ՝ ազգայնական կոչւած հոսանքը, որը մղում է ժողովուրդներին զատւած լինելու և պաշտպանւելու միմեանց դէմ։ Այդ երկու հոսանքների գոյութեան պատճառով պատերազմը ազգերի մէջ չէ անհետանում։ Մանաւանդ Պրուսիայի յաղթութիւնից յետոյ բոլոր եւրոպական պետութիւնները իրանց պատրաստ են պահում պատերազմի. երբէք չտեսնւած մշտական զօրքեր են սահւում։ Իտալիան ունի 750,000, Ռուսաստանը 900,000, Ֆրանսիան և Գերմանիան մօտ 500,000։ Ռէզէրւ (պահեստ) սիստէմի շնորհիւ, որը պատերազմի դաշտն է դուրս բերում հարկաւոր դէպքում բոլոր պիտանացուներին, այդ թւերը ուղղակի կարելի էր եռապատկել. այս է, որ անւանում են զինւած հասարակութեան ղէժիմ։ Եւրոպային տարեկան այս զինւածութիւնը նստում է աւելի քան 4 1/3 միլիարդ (4,500 միլիոն)։ Եւրոպան թէև ապրում է խաղաղութեան մէջ, բայց այս զինւած խաղաղութիւնը նոյնքան աւերիչ է, որքան և պատերազմը։ Խաղաղութեան բարեկամները գործում են թէ գրով և թէ գործով այդ աւերիչ չարիքի առաջն առնելու, սպասելով այն երջանիկ օրերին, երբ մշտական զինադադար կլինի ազգերի մէջ. սակայն այդ երջանիկ օրերը մարդկութիւնը չուսով արդեօք կը տեսնի։

Այս ամեն տխուր հանգամանքները մի ընդհանուր հիմնական բնական պատճառ ունին — գոյութիւն պահպանելու բնազդումը ան-

հատների, դասակարգերի և ազգերի մէջ և հարստութիւնների յետեւից ընկնելը: Գոյութեան կռիւ—ահա մարդկային բովանդակ կեանքը որոշող բազմիցս կրկնւած խօսքը: Պէտք է սակայն վհատել. մենք շատ և շատ, հազար անգամ աւելի բազդաւոր ենք քան մեր նախնիքները, որոնք նոյնպէս գոյութեան կռիւ են մղել, բացց աւելի յուսահատ կերպով քան թէ մենք: Էկը դայ ժամանակ, ասում է Մորզան, երբ մարդուս բանականութիւնը կարելիին չափ տիրապետող կը հանդիսանայ հարստութեան վրայ... Հարստութեան յետեւից ընկնելը մարդկութեան վերջնական կոչումը է, եթէ միայն առաջդիմութիւնը կը մնայ ապագայի համար... Ընդհանրական զարգացման մօտաւոր աստիճանի վրայ ջանք կը դրւի սահմանել բարեխնամ կառավարութիւն, եղբայրութիւն ընդհանրակեցութեան մէջ, իրաւանց հաւասարութիւն, ընդհանուր հասարակաց կրթութիւն: Զարգացման այդ աստիճանը նախապատրաստում են փորձը, բանականութիւնը և գիտութիւնը:
